

Дика Н.М.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ НАСТУПНОСТІ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Збагачення активного словника учнів, удосконалення граматичної будови мовлення, оволодіння українським мовленнєвим етикетом значною мірою повинно здійснюватися засобами української фразеології. Уміння правильно і доречно користуватися в усному та писемному мовленні фразеологізмами є ознакою високого рівня оволодіння мовою.

Теорія фразеології досягла значних успіхів: розроблено ряд критеріїв визначення фразеологічних одиниць, створено кілька класифікаційних схем їх розподілу, активно ведуться дослідження структурно-семантичних властивостей фразеологізмів та їх функціонування в мові художніх творів, розробляються теоретичні основи фразеології.

Сфера фразеології дає широке поле для наукових досліджень, оскільки є найбільш відкритим і динамічним рівнем української мови. Зміни у фразеологічному складі відбуваються протягом усього розвитку мови, відбиваючи загальномовні особливості й специфіку власне української мови, ознаки часу та впливи інших мов. Чимало проблем фразеології залишаються нерозв'язаними. Це, зокрема, стосується таких важливих питань, як: визначення фразеологізму та критерії його виділення; співвідношення між фразеологізмом і словом, словосполученням і реченням; принципи класифікації фразеологічних одиниць (Ф0) та особливості їх функціонування у мові тощо.

Вивчення особливостей фразеологічного складу мови стоїть у центрі уваги багатьох дослідників. Одним із актуальних напрямків дослідження є всезростаюче прагнення вчених з'ясувати внутрішньо- і зовнішньо-системні властивості фразеологічних одиниць. Конструктивні ідеї і цікаві гіпотези в цьому плані містять праці багатьох дослідників (М.Г. Аксентьева, М.Ф. Алефіренко, Г.Л. Удовиченка, І.Д. Ужченка, Л.А. Юрчука та ін.). Вони висвітлюють принципові питання структури і семантики фразеологічних одиниць як певного типу мовних одиниць.

Фразеологічні утворення становлять досить великий і неоднорідний масив як з погляду структури, так і з погляду граматичної та фразеологічної семантики.

Питанням з'ясування семантичної природи фразеологічних одиниць та їх функціонування в українській мові присвячені роботи В.В. Виноградова, Б.О.Ларіна, О.М. Бабкіна, В.Л. Архангельського, В.П.Жукова, О.І. Молоткова, М.М. Шанського, Л.А. Булаховського, М.А. Жовтобрюха, Ф.П. Медведєва, Г.М. Удовиченка та ін. Усі ці праці свідчать про наміри лінгвістів виробити об'єктивні критерії визначення самого предмета фразеології, визначення фразеологічних одиниць, їх структурно-семантичних відношень. Це питання залишається в науці недостатньо з'ясованим, що пояснюється насамперед глибинними, семантико-структурними умовами формування фразеологічних одиниць.

Проблема фразеологічного значення як самостійної семантичної категорії в сучасному мовознавстві розглядається з різних боків: а) з погляду номінативної діяльності (В.П. Губарєв, О.І. Діброва, М.Л. Золотова, О.В. Кунін, В.М. Телія); б) у плані смислової інтерпретації лексичних компонентів фраземи (В.В. Виноградов, Ю.А. Гвоздарєв, А.М. Мелерович, В.М. Мокієнко, С.М. Попов); в) співвіднесеністю фраземи з іншими одиницями мови - словами словосполученнями і реченнями (В.П. Шукав, О.І. Молотков, Л.І. Скрипник, Г.М. Удовиченко).

Таке розуміння онтології ФО викликає необхідність дослідження взаємодії всіх фраземотворчих компонентів: лексичних, граматичних і стилістичних значень - семантичних одиниць різних структурних мовних рівнів.

Серед семантичних класифікацій фразеологічних одиниць заслуговує на увагу також відповідна схема Б.О. Ларіна, яка увійшла в мовознавчу літературу як класифікація за історичною еволюцією семантики усталених словесних сполук. Досліджуючи семантичні зрушення фразеологізмів у діяхронічному плані, Б.О. Ларін установив, що умовами, які визначають розвиток фразеологічних стереотипів у вільних словосполученнях, є:

- 1) втрата реалії;
- 2) метафоризація;
- 3) деформація компонентного складу (від первісної формули здебільшого залишаються усічені фрагменти);
- 4) порушення первісної граматичної структури.

Класифікація Б.О. Ларіна вказує етапи розвитку і перебудови первісних вихідних словосполучень:

- А) перемінні словосполучення;
- Б) стійкі метафоричні словосполучення;
- В) ідіоми.

У своєму повсякденному спілкуванні люди, поряд із окремими лексичними, синтаксичними словосполученнями, часто використовують стійкі словосполучення або вирази, що сприймаються як одне ціле. Як єдиний вислів, як мовний зворот, неподільний на окремі частини без втрати значення. Наприклад: *точити лясси, байдики бити, схопити облизня, рукою подати, за тридев'ять земель, на руку ковінька, на всі заставки, стріляний птах, велике цабе, скакати у гречку, намити шию, мокрим рядом накрити, рясст топтати, берегти як зіницю ока, дуба дати, на слизьке потрапити, на смерть стояти, мати міцний ґрунт під ногами, в баранячий ріг скрутити, смаленого вовка бачити та інші.*

Окремі словосполучення, а іноді й цілі звороти і навіть речення при використанні їх у процесі висловлювання з часом набувають особливого значення, яке не впливає із значень окремих складових частин словосполучень або не вичерпується сукупністю цих часткових значень. Тоді ці словосполучення використовуються в мові в особливому, фразеологічному значенні. Наприклад: *піддати гострій критиці роботу організації, брати участь у дебатах, мати на увазі щось або когось, викликати подив.*

Сукупність фразеологічних засобів і різного роду фразеологічних утворень становить фразеологію мови. Завданням фразеології як галузі мовознавства збирання і систематизація за лексико-граматичними ознаками типових

стабілізованих у мові словосполучних конструкцій, яким властива специфічна, смислова функція.

Відомо, що кожна мова відрізняється від іншої не тільки особливостями свого словникового складу та граматичної будови, але й властивими кожній мові зокрема і характерними саме для даної мови фразеологічними конструкціями.

У структурно-семантичному плані фразеологічні одиниці є складнішими твореннями, ніж слова, тому що значення фразеологізму виражається не одним словом, а обов'язковим сполученням не менше двох компонентів. Складові частини слів - морфеми - не є самостійними одиницями мови, не існують поза словом. Компонентами ж фразеологізму виступають слова-прототипи (з властивими їм формами словозміни), здатні функціонувати і поза фразеологічною одиницею. Лексичні значення слова і фразеологізму не адекватні, хоч моменти спільного тут, звичайно, можуть бути. Так, фразеологізмам, як і словам, властиві явища синонімії та антонімії, тобто вони здатні утворювати самостійні синонімічні види із значенням "говорити", "вести пусту розмову" - *теревені правити, ляси точити, язиком чесати, верзти ахінею, закидати фразу, розтікатися мислію по древу, кадити фіміам*; "тікати" - *давати драла, давати дьору, тягу давати, п'ятами накивати, мазати п'яти, кидатись навтікача*; "випивати" - *баньки наливати, губи кропити, горло полоскати, за галстук заливати*; "бити" - *дати стусана, дати жару, березової каші всипати, нагодувати буханцями, ребра чати, бубну вибити*; антонімічні пари: *рукою подати - за тридев'ять земель; хоч греблю гати, кури не клюють - як кіт наплакав; у рот води набрати - язиком плесати* і т.д.

Крім того, окремі фразеологізми у порівнянні із співвідносними словами виразніші з емоційно-експресивного погляду: *скутий і собака на сні; дрімати і клювати носом; посваритися і розбити горщика; вродливий і кров з молоком, червоніти і пекти раків; досвідчений і стріляний горобець* тощо. Не всі фразеологічні одиниці семантично співвідносяться із словом при відчутній, вдавалось би, їх близькості, іноді неможливо передати значення фразеологізму

одним словом: *точити зуби, піймати облизня, бога за бороду схопити, велике цабе, кум королю, скакати у гречку, прощупати ґрунт* тощо.

Фразеологічне значення кожного фразеологізму виражається такою структурою, у складі якої завжди перебуває не менше двох компонентів. Отже, наявність компонентного складу є другою диференційною ознакою фразеологічної одиниці.

Збагачує й увиразнює мовлення, робить його красивим, гнучким та експресивним уміле використання усталених семантично неподільних словосполук - фразеологізмів. У художній літературі, публіцистиці та літературознавстві їх сила-силенна. Назвемо лише деякі з них, що так чи інакше пов'язані з викладанням української мови і літератури в школі: *багато важити (мати велике значення), битий (уторований) шлях, братися за розум, збити з пантелику, з давніх-давен, майнути думкою, наріжний камінь, правити на свій копил*.

В останні десятиріччя особливої актуальності набула проблема лінгводидактичного забезпечення змісту і форм роботи з фразеологізмами, підвищився інтерес педагогічної науки до завдань активізації процесу навчання.

Для вивчення стану роботи над засвоєнням української фразеології в школі передусім проводилося анкетування серед учителів української мови і літератури Київської області (охоплено 103 особи), метою якого було з'ясувати:

- 1 Чи є у школах необхідна кількість фразеологічних словників та довідкової літератури для роботи з учнями?
2. Яка кількість фразеологізмів опрацьовується під час вивчення розділу “Лексика. Фразеологія” у загальноосвітньому навчальному закладі?
3. Чи проводиться фразеологічна робота при вивченні інших розділів шкільного курсу мови?
4. Які нові відомості з фразеології слід вивчати в школі?
5. Які доцільні форми і методи роботи з фразеології?
6. Які з фразеологічних завдань і вправ є найбільш ефективними?
7. Наскільки добре учні засвоюють фразеологію?

Результати анкетування показали, що у школах бракує фразеологічних словників та довідкової літератури (є не більше двох-трьох примірників); під час вивчення фразеології учні засвоюють до 20 одиниць – 32% відповідей, 30-40 одиниць - 47% відповідей, 50 і більше - 21% відповідей; фразеологічна робота, крім 6-го класу, в інших класах проводиться лише епізодично (57% відповідей анкети); щодо нових відомостей, з якими варто було б знайомити учнів, названо питання про синонімію та походження фразеологізмів (22%); ефективними формами і методами роботи з фразеології є розповідь учителя (69%), вправи (74%), вправи і спостереження (47%); найбільш раціональними завданнями і вправами з фразеології названо складання речень з фразеологізмами (35%), заміна в реченні виділеного слова фразеологічною одиницею (45%), виділення фразеологізмів у тексті (20%); якість засвоєння учнями знань з фразеології та формування відповідних умінь і навичок загалом є високими, проте багато учнів недостатньо усвідомлюють суть, фразеологізму, рідко користуються фразеологізмами у власному мовленні.

У "Концепції мовної освіти в Україні" підкреслюється необхідність “насичувати знання власне українською лексикою і фразеологією, формами і синтаксичними конструкціями”. Особливо це стосується мовних одиниць у яких форма, семантика і функціонування в обох мовах суттєво відмінні. До таких мовних одиниць, що є носіями українського колориту, національного менталітету, відносимо фразеологізми. Вивчення фразеологічних одиниць, разом з граматичним, фонетичним, лексичним, стилістичним обсягом знань, дає можливість учням засвоїти відомості з народознавства, пов’язані з історією, культурою, звичаями, традиціями і побутом українського народу. Крім того фразеологізми - особливий матеріал для міжмовного зіставлення. У цьому випадку вони стають джерелом пізнавальної інформації не тільки з української, а й світової культури.

Національна специфіка мовних одиниць того чи іншого етносу в останні роки стала об’єктом дослідження багатьох психоетнолінгвістів, адже, за образним твердженням Д. Овсянико-Куликовського, втрата «лінгвістичного зв’язку вітчизною змінює національну приналежність людини».

Поняття “збагачення мовлення учнів” включає ряд значень: зокрема, вивчення теоретичних відомостей про фразеологічні одиниці, вироблення умінь доцільно використовувати їх у мовленні, ознайомлення із етнокультурознавчими елементами змісту та походження фразеологізмів. Це планомірний і послідовний процес удосконалення і збільшення мовного запасу активної лексики школярів, вироблення уміння висловлюватись змістовно і правильно, самостійно знаходити найбільш вдалу фразеологічну одиницю для висловлення думки, поповнення лексичного запасу учнів новими фразеологізмами, новими значеннями їх змісту, свіжими виражальними засобами живої мови, засвоєння основних норм стилістики, усунення та попередження помилок у вживанні фразеологізмів як в усному, так і в писемному мовленні.

Можна дуже добре, органічно володіти рідною мовою, мати тонко розвинене гак зване чуття мови, але цього замало, бо тим словесним фразеологічним запасом, до придбано з уст матері, від родичів та сусідів і т. ін., тут не обійтись. Треба працювати над збагаченням і вдосконаленням свого мовлення. Шляхи збагачення мовлення - це, насамперед, якнайпильніше вслухання в живу мову різних верств суспільства, уважне, з олівцем у руках, читання наукової, публіцистичної, художньої літератури, а також користування словниками. Всебічному розвитку особистості сприяє висока культура мовлення. “Це вміння, по-перше, правильно розмовляти і писати і, по-друге, активно використовувати мовні знання і творчо застосовувати їх відповідно до мети й обставин спілкування”.

Психологічні особливості учнів середніх класів зумовлюють комунікативну категоричність, рішучість у висловлюваннях, жаргонізацію мовлення. Школярі легко засвоюють розмовно-просторічні фразеологізми: *показувати клас, ні за цапову душу, нуль без палички, пиши пропало, собак ганяти* та ін. Одне з головних завдань учителя - не допустити вульгаризації мовлення дітей, впливу зовнішньої та внутрішньої. Наявність значної кількості помилок свідчить про невимогливе ставлення учнів загальноосвітньої школи до свого мовлення. Але це не означає, що методику роботи над збагаченням

мовлення учнів треба зводити лише до аналізу різних неправильностей. Л.А. Булаховський писав: “Якщо фіксувати увагу учнів тільки на ... лексичних, фразеологічних, синтаксичних “казусах” аж до анекдотичного характеру, то це може привести до того, що учні ... будуть позбавлені наукових основ і навичок”.

Моделювання системи роботи над збагаченням мовлення школярів неможливе без урахування найновіших і традиційних досягнень психологічної науки. Вчені стверджують, що розвиток здібностей кожного окремого учня впливає на результативність навчального процесу, його ефективність.

Психолінгвістичні дослідження свідчать, що “значення і форма зберігаються в пам’яті незалежно одне від одного і що глибинне значення речення більш стійке в пам’яті, ніж поверхнева структура, у якій воно виражається”.

Особливості мовлення учнів досліджував І.О. Синиця. Поряд з іншими психологічними факторами вчений розглядає якісний склад мовлення, що підвищується в міру збільшення точності і доречності вживання кожного слова, фрази, ознайомлення з найширшим діапазоном їх значень і можливих сфер використання”.

М.Т. Баранов виділяє серед інших і психологічні умови, що впливають на кількісне відношення активної та пасивної лексики у кожного учня (сором’язливість, що впливає також на вживання фразеологізмів, підсвідоме прагнення до економії мовних одиниць). Часто учні не вживають тих виразів, у яких вони не зовсім розуміють зміст, значення, щоб не потрапити у смішну чи недоречну мовленнєву ситуацію. Отже, для пізнавального процесу запам’ятовування, мислення, сприймання) важливо створити відповідну “ситуацію пізнання”, яка надасть школяреві почуття впевненості, активізує потребу для подальших пізнавальних зусиль.

Крім того, на характер збагачення мовлення учнів впливають психологічні особливості кожного школяра, стан зорової та словесної пам’яті, зосереджувати увагу на незнайомих лексичних одиницях, уміння логічно мислити, рівень розвитку уяви, мовного чуття.

Ефективність процесу збагачення мовлення учнів значною мірою залежить і теоретичних наукових розробок у галузі вищих психічних функцій. Збагачення мовлення учнів фразеологізмами - процес складний і багатомірний, а поповнення фразеологічного словника здійснюється протягом усього життя людини. У цьому плані для нашого дослідження актуальними є висновки М.І. Жинкіна про поняття довготривалої пам'яті, за допомогою якої зрозуміти процес формування лексикону в мозку людини, адже процес формування знань і мовленнєвий досвід людини взаємопов'язані з пам'яттю, фразеологізми, що частіше відтворюються, міцніше запам'ятовуються.

Процес утворення будь-яких мовленнєвих навичок в умовах і діяльності завжди результативніший і ефективніший, якщо він здійснюється свідомо.

Ефективність роботи над збагаченням мовлення учнів (залежить, з одного боку, від розвитку пізнавальних процесів на уроках української мови, а з іншого — потребує ще й організації спеціальних занять з удосконалення корекції та шліфування процесів мислення, прийомів уяви і способів запам'ятовування.

Серед інших психолінгвістичних факторів процесу збагачення мовлення учнів важливо відзначити специфічні здібності, які поети називають “даром слова”, “мовним талантом”, “словесним інстинктом. Ф.І. Буслаєв підкреслював, що “методика викладання рідної мови повинна бути генетичною, базуватися на перспективному розвитку у дитини природженого дару слова”.

К.Д. Ушинський суть навчання у першу чергу пов'язував із розвитком духовних природжених здібностей. Одним із напрямків розвитку чуття мови, за вченням Д.Б. Ельконіна, є рух від зовнішньої семантики до внутрішньої, тобто від сприйняття прямого значення слова до сприйняття його можливостей багатозначності, семантичної багатоплановості.

Збільшення й удосконалення фразеологічного запасу школярів - це один із найважливіших напрямків у роботі над збагаченням усного та писемного мовлення. Пізнання етнокультурознавчого змісту кожної фразеологічної одиниці, крім поповнення активного словника учнів, дає змогу збагатити

духовний світ школярів, виховати на кращих національних здобутках високоосвіченого та високодуховного громадянина майбутнього суспільства.

На стилістичні можливості фразеологізмів ми звернули увагу майбутніх учителів початкових класів та вчителів-філологів. Також з'ясувалися питання класифікації фразеологічних одиниць за злитістю компонентів, ступенем залежності цілісного значення кожного слова та будовою. Варто зазначити, що саме ці одиниці мови характеризуються відтворюваністю, цілісністю значення, стійкістю лексичного складу та граматичної будови.

Оскільки фразеологізми охоплюють різні сфери життя, то правильне і доцільне користування ними майбутніми вчителями початкової ланки було найважливішим завданням практичних занять з мови. Для формування таких стилістичних умінь ми запропонували студентам виконати лексико-стилістичні вправи: 1) з'ясувати значення запропонованих фразеологізмів, указавши на стилістично нейтральні та стилістично марковані фраземи; 2) передати фразеологізмами певні поняття; 3) дібрати до поданих фразеологізмів синонімічні. Цікавим, на нашу думку, було завдання, яке вимагало від майбутніх педагогів записати усі відомі їм фразеологізми, які можна використати в конкретних ситуаціях спілкування, характеризуючи риси людини, її дії та вчинки тощо. Ми мали на меті перевірити не лише засвоєння студентами певної кількості фразеологічних одиниць, а й практичне вживання їх у мовленнєвій діяльності. Пересічно майбутніми вчителі називали від п'ятнадцяти до тридцяти фразем кожної семантичної групи, при цьому майже всі респонденти правильно визначили ситуації, в яких доцільно вжити ті чи інші фразеологічні звороти.

Щоб виробити у майбутніх учителів навички визначати стилістичні властивості слів, утворених певним способом, на практичних заняттях ми застосували прийом стилістичного спостереження. Студенти виконали ряд вправ, які містили завдання порівняти лексеми, що мають один корінь і значення, але різне словотвірне оформлення. Ще кілька вправ передбачали вироблення у майбутніх учителів початкових класів навичок доцільного використання іменників на *-ння*, *-ття*, оскільки саме ці словотвірні засоби

останнім часом є найпродуктивнішими і вимагають особливої уваги при побудові висловлювань різних стилів. Завдання творчого характеру було - скласти твір-мініатюру художнього стилю на одну із запропонованих тем, правильно вживаючи зазначені вище лексеми. Вправи на редагування речень, які містять мовленнєві огріхи, систематично включалися нами в дидактичний матеріал для практичних занять.

Майбутній учитель-словесник повинен постійно користуватися словниками: орфоепічним, тлумачним, синонімічним, перекладним, термінологічним. При підготовці до занять, виступів з доповіддю, пишучи будь-що, конче необхідно в разі утруднення звертатися до словника, що уточнити значення слова (терміна), смисл фразеологізму; перевірити наголос у слові чи написання “важкого” слова, дібрати потрібний синонім.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабич Н.Д. Навчи мене, вчителю, розлюбляти. -К: Знання, 1992.
2. Баєв Б. Ф. Психологія внутрішнього мовлення. — К: Радянська школа 1966 — С. 29. '
3. Баранівська Л.В. До теоретичних засад формування культури мовлення. Педагогіка і психологія, -1997. -№3.- С. 33-37.
4. Буслаев Ф.И. О преподавант отечественного языка. – Л.: Учпедгиз, 1941 - С. 113.
5. Ковальов В.П., Бойко О. В. Фразеологізми в художньому мовленні. // Українську і мову і літературу в школі. -1985. -№ ю. - С. 32-36.
6. Синиця І. О., Цірис Л.М., Фразеологічний словник усного мовлення учнів. // Українська мова і література в школі. —1973. - № 10. - С. 59-64.

Дикая Н. М. Реализация принципа преемственности в процессе изучения фразеологии.

В статье освещены теоретические и практические аспекты фразеологии, а также понятия нормативности речи.